

Біннс Джеймс
(Йорк, Англія)

Гарріот та латиномовна культура його часу¹

Латина залишалася мовою науки ще довго після Гарріота аж до XVIII сторіччя, й навіть далі. Визначні наукові праці епохи Ренесансу – Коперніка з астрономії², Весалія з анатомії³, Гарвеєве дослідження кров'яного обігу⁴, Гілбертове магнетизму⁵, Кеплерове про гармонію всесвіту⁶, – усі вони були писані по-латинському, так само як і *Principia*

¹ Перекладено за виданням: *Binns James. Harriot and the Latin Culture of His Time // The Durham Thomas Harriot Seminar. Occasional Paper No 9. – 1993. – 29 р.* Про **Томаса Гарріота** див. Додаток у кінці цієї статті.

² **КОПЕРНІК, Миколай** (Nicolaus Copernicus, 1473-1543) – видатний польський астроном і математик, автор геліоцентричної теорії побудови Сонячної системи. Ця теорія детально викладена у книзі “*De revolutionibus orbium coelestium*” (“Про обертання» небесних сфер”, 1543).

³ **ВЕЗАЛІЙ (Весалій?), Андреас** (Vesalius, Andreas, 1514–1564) – фламандський вчений, який викладав анатомію в Падуанському університеті. У 1543 році видав трактат “*De humani corporis fabrica* “ (“Про будову людського тіла”), де описав скелет, м'язи, судини, нерви, органи травлення і дихання, серце та мозок людини, виправивши багато помилкових уявлень. Везалій вважається батьком сучасної анатомії.

⁴ **ГАРВЕЙ, Вільям** (Harvey, William, 1578-1657) – видатний англійський природознавець і лікар. У своїй праці “*Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus*” (“Анатомічне дослідження про рух серця і крові у тварин”, 1628) він вперше сформулював теорію кровообігу та навів експериментальні докази на її підтвердження.

⁵ **ГІЛБЕРТ, Вільям** (Gilbert, William, 1544-1603) англійський фізик, придворний лікар королеви Єлизавети I. Він був основоположником науки про електрику і магнетизм. Його головна праця “*De Magnete*” (“Про магніт”), що вийшла друком у 1600 році, одразу ж і надовго стала найбільш популярною книгою про електромагнітні явища.

⁶ **КЕПЛЕР, Йоган** (Kepler, Johannes, 1571-1630) – німецький астроном і математик, який відкрив закони руху планет навколо Сонця. Другий і третій закони викладені ним, зокрема, у творі “*Harmonice Mundi*” (“Гармонія світу”, 1619).

mathematica Ньютона (1687). Окрім того, латина була мовою тисяч інших, менш важливих постатей, що писали на наукову тематику. Усвідомлення цього потужного факту вперше прийшло на початку моєї викладацької кар'єри у Бірмінгемі, коли до мене звернувся по допомогу викладач ботаніки, який писав історію картоплі у Європі, і я виявив, що перші описи картоплі належали Ключієві⁷ та Маттіолові⁸ – знаним іменам у світі ботаніки, як я тепер усвідомлюю, хоча доти я й не чув про них і сумніваюсь, чи сьогоdnішній середньостатистичний дослідник ренесансних писань коли-небудь натрапить на них у літературі, яку звичайно читає. Згодом двоє університетських колег з відділу металургії, шукаючи найперші згадки про фігури Ліхтенберга (явище, яке студенти-фізики, гадаю, вивчають і сьогодні), виявили, що найранніша згадка про ці фігури, зроблена самим Ліхтенбергом, була написана латиною в науковому журналі у 1770-х роках. Фігури Ліхтенберга – це красиві картини, що утворюються при дії електричного розряду на фотоплівку. Ліхтенберг одержав їх не фотографуванням – цього ще не винайшли у час, коли він писав, – а розрядуючи електричний заряд, зібраний у велетенських лейденських дзбанах, на поверхню смоли та каучуку, і зафіксувавши так бажані результати. І для мене, і для моїх колег-науковців з металургії було цілковитою несподіванкою дізнатись, що одне з перших досліджень такого сучасного, здавалось би, явища, як електрика, писалось на латинській мові. Хоча мій досвід говорить, що дослідники металургії цікавляться вивченням латини, оскільки усі вони знають, що чоловік відомий як засновник їхньої галузі, Георг Агрікола⁹, написав класичний, чудово проілюстрований трактат на згадану тему, *De re metallica*, у 1556 р. На початку цього

⁷ **КЛЮЗІЙ, Карл** (Charles de L'Ecluse, лат. Carolus Clusius, 1526–1609) – фландрський натураліст-ботанік і мандрівник.

⁸ **МАТТІОЛ, Петрус Андреас** (Petrus Andreas Matthiolus, 1501–1577) Придворний лікар імператора Фердинанда I.

⁹ **AGRICOLA, Georgius** (Агрікола, Георг Бауер, 1494-1555) – батько мінералогії, “Про природу викопних”, “Про руди металів”.

сторіччя його працю принагідно переклав англійською, опублікувавши у досить ошатному виданні, Герберт Гувер¹⁰, котрий починав свою кар'єру як інженер-гірник і згодом став президентом США, будучи на цьому посту під час Великого краху на Волл-Стріт у 1929 році.

Науковці назагал усвідомлюють роль латини в історії їхньої галузі. Але так стоїть справа далеко не у всіх наукових царинах. Я дуже часто зустрічаю навіть цілком добре обізнаних істориків та літературознавців, які реагують на термін “ренесансна латина” запитанням: “А це ще що таке?” І коли їм пояснюють, що це – латина, якою продовжували писати й після Середньовіччя, кажуть: “Певно, її було небагато, правда ж?” Так далеко від правди ми ще не відходили. Якихось 25 років тому був укладений список праць латиномовних авторів, чії прізвища починались на літеру А, надрукованих у Європі у XVI сторіччі. Список сягав 186 сторінок. Майже у той самий час Г.М.Адамс видав повний *Catalogue of Books Printed on the Continent of Europe, 1501 to 1600, in Cambridge Libraries* (“Каталог книг, надрукованих на європейському континенті з 1501 по 1600 рік, у бібліотеках Кембриджа”). Ці два товсті томи містять близько 50000 позицій, і не можна не бачити, що більшість із них – на латині. А коли виходити з цих і подібних даних, то не видається неймовірним, якщо від часів винаходу друкарства і до кінця XVIII сторіччя набереться з півмільйона латиномовних творів. Їхні автори – не тільки представники точних наук, вони творили у всіх сферах людської розумової діяльності, які лиш знаходять вираження на письмі. Іншими словами, можна віднайти латиномовні паралелі та аналоги для всіх видів письма, що зустрічаються в національних літературах Європи. Існує, наприклад, багато латиномовних романів, серед них: *Gyges gallus* Петра Фірміана¹¹ – рання версія історії про людину-

¹⁰ **ГУВЕР, Герберт** (Hoover, Herbert, 1874–1964) – 31-й президент США (1929-1933).

¹¹ **ЗАХАРІАС фон Лізіє** (Zacharias von Lisieux (Ange Lambert?, 1591 чи 1596 – 1661). Псевдоніми: Петро Фірміан (Petrus Firmianus), Терпо Міріфан (Terpus

невидимку, надрукована у Франції XVII сторіччя. Сучасник Гарріота, Джон Барклей¹², написав два надзвичайно популярні живописні романи *Аргеніда* та *Сатирикон*, обидва багаторазово друкувались у Європі. Існували навіть порнографічні романи. Теж численними були оригінальні історичні праці – я назву лише *De Bello Belgico*, про іспанські війни у Нідерландах наприкінці XVI сторіччя, вперше надруковану в 1631 році й перевидану багато разів – так багато, що, фактично, у середині XIX сторіччя казали, що на полицях Черінг Крос Роуд її так рясно, мов чорниць у вересні. Існує велетенська кількість поетичних творів – від довжезних епічних поем і до любовних віршів, пісень, сатир, епіграм. Існує також майже безмежна кількість наукових трактатів на безконечний ряд тем – наприклад, праця Кірхмана (Kirchman) про римські похоронні звичаї, написана під впливом “Похоронної урни” сера Томаса Брауна¹³, праця Ройснера¹⁴ про історію загадок, праці про давні костюми та сцену, описи стратегій, про освіту жінок, багато творів з філософії, метафізики, географії, магії та чаклунства. Окрім того, існує величезний корпус

Mirifanus), Лоуїс Фонтейнес (Louys Fontaines). – Проповідник та сатирик. Його літературні твори мали пасторально-аскетичний характер. Він писав також критичні твори, у першу чергу проти янсенізму, що були доволі популярними у народі. Найвідоміші його праці: *La philosophie chrétienne*, Париж 1638; *De la monarchie du Verbe incarné*, у двох частинах, Париж 1639-1649; *Saeculi genius*, Париж 1653; *Somnia sapientis*, Париж 1659; *Gyges Gallus*, Париж 1658 (написаний німецькою під псевдонімом Терпо Маріфно, Cosmolpolis 1687); *Relation du pays de Jansénie*, Париж 1660; *Tota Pauli scientia*, що входить до складу: *Christus patiens*, Париж 1662, Венеція 1696, Аугсбург 1716.

¹² **БАРКЛЕЙ, Джон** (Barclay, John, 1582-1621) – відомий шотландський сатирик сатирик. *Argenis*: ... переклад “Аргеніди”. Під цією назвою у 1621 році він видав на латинській мові роман, в якому алегорично зображений тогочасний французький двір. *Euphormionis Lusinini satirycon. Pars secunda* / [J.Barclaii] Parisiis : F. Huby, 1607.

¹³ **БРАУН Томас** (Sir Thomas Browne, 1605–1682) – англійський письменник і лікар. У своїй “Погребальній урні” (“Hydriotaphia: Urn Burial”, 1658) – похмурій рефлексії з приводу смерті й безсмертя – він висловлює переконання у марності земної суєти.

¹⁴ **РОЙСНЕР, Ніколас** (Nicola[u]s Reusner, 1545-1602). Його твір “Aenigmatographia” (1602) містить велику колекцію загадок.

латиномовної теології. Навіть коли хтось має в голові найзагальнішу мапу цієї широкої і, здавалось би, безмежної царини, то майже миттю зможе вказати пальцем на латинську книгу, написану на практично будь-яку тему.

Дотепер я розглядав загальноєвропейську латиністику. А що ж стосовно Англії? Англійці, звичайно, відіграли належну роль у цьому широкомасштабному процесі, хоча острівна Англія на той час й була відрізана від Європи і населення її було невелике – якихось 4 мільйони на середину 1590-х років. Латинські книги, надруковані в Англії у перші 50 років після запровадження на цих островах друкарського верстата (1474), мабуть, є не дуже цікаві – кілька передруків з другорядних – дуже другорядних – творів латиномовних отців Церкви, жменя служебних та літургійних книг, ряд шкільних підручників з граматики, кілька текстів з логіки для університетів, кілька не дуже цікавих поем. Але потім з'являються й цікавіші твори – Еразма, про писання листів (кембріджське видання Сіберха¹⁵), а також Лукіан у перекладі Еразма та Буллока (Bullock). Після цього кількість праць, написаних латиною та надрукованих у Англії, різко зростає, без сумніву, даючи привід для думки, що й після Середньовіччя латина не пасла задніх. Коли Єлизавета I прийшла до влади у 1558 році, майже кожна десята книга, що виходила з англійських друкарень, була писана латиною і ця цифра не змінювалася протягом наступних двох чи трьох поколінь. У 1605 році було надруковано близько 450 книг – 45 з них латиною. Однак переважно латиномовні книги є справді поважними працями амбітних інтелектуалів, спраглих авдиторії ширшої, ніж могло їм забезпечити невелике населення Англії, тож серед книг, що писалися з невизначеними намірами, латиномовних було значно менше. Англійські школи елизаветинської та яковитської доби мали вдосталь засобів, щоб виховувати обізнаних та вправних письменників і читачів латинських текстів з допомогою

¹⁵ СІБЕРХ, Джон (Siberch, John, 1475/6-1554?) був першим Кембріджським друкарем.

простого принципу викладання цієї мови впродовж близько 50 годин на тиждень, понад 40 тижнів на рік. Збереглися програми багатьох тогочасних шкіл, і нам відомі численні твори, які читалися на заняттях – класики Плавт, Теренцій, Цезар, Вергілій, Горацій, Сенека, Саллюст, Лівій, а також більш сучасні, зокрема Еразм та неолатинські поети, такі як Баптіста Мантуан¹⁶ і Марцелл Палінгеній¹⁷. Цих письменників вивчали з допомогою інтенсивних граматичних та риторичних методів: тексти аналізували, розбирали до дрібниць, зачували напам'ять, перефразовували з латини на англійську, з поезії у прозу і навпаки. Часто мову дослівно втовкували у голови недбалим учням. Директори шкіл Ітона та Вестмінстера, Ніколас Удалл і Едвард Грант мали репутацію мучителів, а Крістофер Джонсон з Вінчестера залишив листи, де зізнавався, з якою нехиттю він там учителював. Для учнів, які поступали в університети – інколи 14-15-річних, хоч зазвичай і старших, – латина і далі була мовою викладання, а вільне володіння нею було важливим критерієм при вступі.

Стосовно університетської освіти XVI сторіччя в Англії багато ще лишається невідомого, але загальна картина ясна. На здобуття ступеня бакалавра йшло 4 роки, магістра – ще 3. Студенти, як і за часів Середньовіччя, продовжували вивчати предмети тривіуму – риторику та логіку, хоча й за осучасненими підручниками. Збереглося чимало студентських записників та списків літератури, тож можна добре уявити, що читали в англійському університеті у другій половині XVI сторіччя. Студенти читали листи Цицерона, його *De Officiis*, трактати Аристотеля з моральної філософії, зазвичай у латинському перекладі, а не в грецькому оригіналі. Читали провідних латинських поетів,

¹⁶ **БАПТІСТА МАНТУАН** (Baptista Mantuanus, 1447-1516) – яскравий представник італійського християнського гуманізму, видатний поет, якому належить понад 55000 рядків латинських віршів.

¹⁷ **ПАЛІНГЕНІЙ МАРЦЕЛЛ – PALINGENIUS STELLATUS, Marcellus** (Pier Angelo Manzolli, 1500-1540) – італійський поет, автор епічної філософської поеми *Zodiacus Vitae*, що поділена на дванадцять книг, кожна з яких присвячена окремому зодіакальному знакові.

таких як Вергілій, Овідій, Горацій, Теренцій та Плавт, разом з істориками Саллюстом, Лівієм та Цезарем, не оминали навчальних посібників з риторики та діалектики таких сучасних авторів як Еразм, Вівес¹⁸ та Валла¹⁹. Іншими словами, хороша гуманістична освіта мала бути насичена поезією, риторикою та історією. Писання віршів та прози латиною заохочувалось як допоміжний засіб для розвитку красномовства, так само як і вистави п'єс на латинській мові, що виконувались частково для розваги, частково для тренування пам'яті та вимови. Під кінець навчання студенти брали участь у цілому ряді словесних дебатів, висловлюючись за чи проти даної теми, наприклад: Чи є люди на Місяці (men in the Moon)? Чи годиться жінці керувати країною? Що краще – коли у краї править добрий король чи добрий закон? Підсумки робив ведучий. Таким був ґрунт, з якого виростали англійські латиномовні письменники.

Томас Гарріот, випускник Оксфордського університету, пройшов через цю систему. Яким чином твори, виплекані нею, могли вплинути на його світогляд і до якої міри вони відображають його зацікавлення? Візьмімо спочатку захоплення Гарріота Новим Світом. Звичайно, за життя Гарріота в Англії друкувалися латиномовні твори про Новий Світ. Угорський поет, Стефан Парменій²⁰, створив *Carmen Epibatikon* – поему про повернення на рідну землю, що прославляла подорож сера Гамфрі Гілберта до Ньюфаундленду. Поема була надрукована в Лондоні 1582 року, а кілька років тому її видав редактор і перекладач Д.Б.Квінн²¹. Не таким відомим, як Парменій, є

¹⁸ **ВІВЕС, Хуан** (Vives, Juan Luis, 1492-1540) – іспанський гуманіст і філософ.

¹⁹ **ВАЛЛА, Лоренцо** (Valla, Lorenzo (*Laurentius Vallensis*), 1407-1457) – італійський гуманіст, філософ і літературний критик.

²⁰ **ПАРМЕНІЙ, Стефан** (Stephen Parmenius, ?-1583) – угорський лінгвіст і історик, який завершував свою освіту в Англії і був знайомий з відомим мандрівником Сером Гамфрі Гілбертом. Він загинув у 1583 році під час чергової морської експедиції Сера Гілберта.

²¹ *The New Found Land of Stephen Parmenius* / Ed and tr. by D.B.Quinn and N.M.Cheshire. – Toronto: University of Toronto Press, 1972.

латиномовний поет з Валлії, Вільям Воган²², який фінансував перші поселення у Ньюфаундленді і власним коштом переселив туди колонію чоловіків та жінок у 1610-х рр. Він описав свою діяльність у кількох латинських віршах, що увійшли до збірки під назвою *Cambrensiūm Caroleia*, яка була надрукована у 1625 році на честь одруження недавно коронованого Карла I та Генрієтти Марії. У присвяті Карлові I Воган зазначає, що заснував колонію у Новознайденій землі (Ньюфаундленді) власним коштом – майже безпрецедентний випадок. Його колонія буде такою ж корисною для Британії, завдяки риболовлі та сільському господарству, як золоті копальні для Іспанії. Вірші-присвяти у збірці, що допомагають визначити місце автора у його літературному колі, написали Вільям Елвестон (Elveston), підचाший Карла I, Джон Гай (Guy), губернатор Новознайденної землі – Ньюфаундленду, який оселився там у 1611 році, і капітан Джон Мейсон (Mason). Джон Мейсон, засновник Нью-Гемпшира і один із перших губернаторів Ньюфаундленду, додав до цієї збірки найпершу англійську мапу цього острова. У передмові Воган, природньо, згадує Мадока, легендарного валлійського мандрівника до Америки²³. Значна частина цієї збірки на вшанування Карла писалася для утвердження того, що Воган вважав позитивними цінностями колоніалізму. Він твердить, що оскільки його рідний край виснажений надмірною культивацією, державі вигідно насаджувати колонії у Новому світі. Колонія забезпечуватиме шлях до збагачення батьківщини через торгівлю, вона могла б постачати рибу та сільськогосподарські продукти, таким чином збагачуючи

²² **ВОГАН, Вільям** (Vaughan, William, 1575-1641) – валлійський юрист, вчений і поет.

²³ Згідно з легендою, цей Мадок, син короля Овейна Гвінедда, не тільки відкрив Америку у 1170 році, але й заснував там рід, який мешкав у верхів'ї річки Міссурі. Відомості про цей рід і лягли в основу оповідок про світловолосих індіанців, які нібито жили в круглих хатинах та використовували округлі, схожі на коракли, човни. І те, і інше було поширене в Уельсі, але зовсім не було відоме в тогочасній Америці. Крім того, як стверджує легенда, ці люди говорили мовою, що схожа на валлійську.

Британію точно так само, як Іспанію збагатили її колонії. На додачу, колонію можна використовувати як непогане місце для відряджання туди злочинців. Воган присвячує трохи часу описові умов життя у колонії. Він радить, зокрема, щоб частину поселенців складали особи з медичною освітою; та наголошує на необхідності підтримувати стрільбу з лука – мистецтво, завдяки якому в минулому англійці перемогли під Ажінкуром (і про яке писав Роджер Ашам у своєму класичному творі *Toxophilus* (Лондон, 1545)), а також з інших видів зброї. Деінде Воган відзначає переваги проживання на острові Ньюфаунленді. Він наполягає на перевагах відкриття Північного шляху до Ост-Індії, славить здобутки Дрейка, Фробішера, Дейвіса, Гаттона (Hutton) і Вільяма Баттона (Button). Є вірші, адресовані іншим колонізаторам – таким як віконт Фолкленд та сер Джордж Калверт, лорд Балтімор (1580-1632), що також був випускником Оксфорда, і вірші, що проголошують досягнення інших першопрохідників, серед них – Гамфрі Гілберта, Джона Гая, Джона Мейсона та Джорджа Вінна (Winn).

Така ж тверда й безсумнівна віра в переваги колоніалізму відчувається у філософському трактаті Джона Кейса, *Sphaera Civitatis*, надрукованому в Оксфорді 1588 року. Джон Кейс був одним із найосвіченіших людей елизаветинської епохи, однак лише нині він починає здобувати належне визнання²⁴. Кейс написав обширні праці з логіки та моральної філософії у вигляді коментарів до Арістотеля, що були надруковані в Оксфорді у 1580-х та 1590-х роках, і багаторазово перевидавалися в Німеччині. Він також написав витончений, мудрий та прозорий трактат з музики, *Apologia musices* (Оксфорд, 1588), що закінчується тріумфальним пеаном перемозі над іспанською Армадою. Кейс помер у 1600 році, незадовго після виходу його *Lapis philosophicus* – трактату з фізики на тисячу сторінок, праці,

²⁴ **КЕЙС**, **Джон** (Case, John, ? - 1600) – англійський вчений-аристотеліанець, народився у Вудстоці, навчався в Оксфорді і був обраний членом ради Коледжу Святого Джона. Він заснував власну філософську школу в Оксфорді, мав репутацію знавця логіки і діалектики, музики і медицини.

переповненої меланхолією та насиченою інтересом до окультних знань: Кейс говорить, наприклад, про алхімію, чи про створення Парацельсового голема чи гомункулуса. Обговорення теми колоніалізму знайдемо у *Sphaera civitatis* (Оксфорд, 1588) – об'ємному трактаті з політичної теорії. Важливість цієї праці, яка відбиває тогочасні погляди оксфордських учених на цю тему і яку він написав на прохання лорда Берлі та присвятив серу Крістоферу Гаттону, на мою думку, ще не усвідомлена істориками. У цій жвавій праці автор не тільки викладає теорію політики, але побіжно висвітлює й стан елизаветинської Англії, відштовхуючись від власних спостережень щоденного життя. У цій праці розглядається все, починаючи від комунізму і закінчуючи інфляцією, від жінок у армії до переваг годування немовлят грудьми, від методів контрацепції до будівництва притулків для колишніх солдат. У *Sphaera* Кейс також висловлює переконання, що європейці зобов'язані прилучати до порядку та цивілізації тубільців Нового Світу, тобто проголошує доктрину, згубні наслідки якої ми сьогодні усі дуже добре відчуваємо на прикладі іспанської колонізації Латинської Америки.

На початку цієї статті я наголосив важливість латини для точних наук. Праця самого Гарріота, *Artis analyticae praxis*, надрукована після його смерті у 1631 році, на перший погляд належить до цього жанру, але насправді повністю складається з алгебраїчних рівнянь – фактично, без текстуальних зв'язок і без вступу. Подібною є й праця *Diocles coelometricae* (1602) Натаніеля Торпорлі (Torporley), виконавця заповіту Гарріота та переписувача його математичних творів. Торпорлі вчився в Оксфорді майже тоді ж, що й Гарріот. За часів Гарріота в Англії було надруковано кілька праць з точних наук і математики, які він міг читати з цікавістю. Хоча навряд чи його б зацікавив віршований трактат *Arithmetica memorativa* Вільяма Баклі (Buckley), надрукований у Лондоні у 1567 р. і задуманий як посібник для запам'ятовування (*aide-memoire*) основ

арифметики, але наприкінці життя він міг зацікавитися таким виданням як латинський переклад *Sphaera* Прокла, куди входили також латинські переклади *Canon Regum* та *De hypothesisibus planetarum liber singularis* Птолемея. Цей переклад здійснив Джон Бейнбрідж, перший савілівський професор астрономії в Оксфорді²⁵. Латинські праці д-ра Джона Ді теж зацікавили б його. *Propaedeumata aphoristica* Ді були надруковані у 1558 і 1568 рр., а нещодавно їх переклав Вейн Шумейкер²⁶. У цій невеликій праці Ді намагається пояснити будову і причинний механізм космосу та описує астрологічні впливи. Більше до смаку Гарріотові, можна припустити, була б невелика праця Роберта Г'юса (Hues)²⁷, *Tractatus de globis et eorum usu* (Лондон, 1594; перекладена на англійську 1638 року) – опис глобусів Емері Моліне, присвячений покровителеві Гарріота, серу Вальтеру Ралеєві. Інші наукові теми, що їх розглядали на латині англійські автори, включають трактат з природознавства Едварда Воттона, вперше надрукований у Парижі у 1552²⁸ та праці про птахів Вільяма Тернера, вперше видані у 1544 році²⁹. Ряд медичних праць, написаних, зокрема, Джоном Каюсом³⁰, одним із засновників коледжу Гонвілла і Каюса в

²⁵ Праці грецьких астрономів V та II століть, неоплатоніка Прокла (410-485; “Про сфери”) та Клавдія Птолемея (“Про гіпотези планет”): *Procli Sphaera et Ptolomaei de Hypothesisibus Planetarum* (1620), перекладені оксфордським астрономом і доктором медицини Джоном Бейнбріджем (John Bainbridge, 1582-1643). Спеціальні кафедри геометрії та астрономії були засновані Генрі Савілем (Henry Saville) в Оксфордському університеті у 1619 році.

²⁶ *John Dee on astronomy : Propaedeumata Aphoristica (1558 and 1568)*. Latin and English edited and translated, with general notes, by Wayne Shumaker – Berkeley: University of California Press, 1978.

²⁷ **Г'ЮС, Роберт** (Hues, Robert, 1553–1632) – англійський математик і географ, вихованець Оксфордського університету.

²⁸ **ВОТТОН, Едвард** (Wotton, Edward, 1492-1555) – відомий англійський лікар, автор трактату з зоології *De differentiis animalium* (1552).

²⁹ **ТЕРНЕР, Вільям** (Turner, William, 1508-1568) – англійський натураліст, ботанік і теолог, якого називають “батьком англійської ботаніки” і вважають вважається першим у науці Нового часу орнітологом. Він є автором відомих наукових трактатів: *Libellus de re herbaria* (1538), *Avium praecipuarum historia* (1544). *The Names of Herbes* (1548), *New Herball* (1551-68).

Кембріджі, чи доктором Томасом Маффетом³¹, першим автором ентомологічних праць і батьком «маленької міс Маффет», теж могли бути цікавими для когось з науковим нахилом. Опус Маффета про комах був написаний, хоча й не надрукований, вже після смерті Гарріота. Деякі тогочасні праці французів Матьє де Льобеля³² чи Бріса Бодерона³³ теж були доступні або на латині, або в латинських перекладах. Важко уявити, щоб Гарріот був дуже зацікавлений у кількох виданнях коментарів до Арістотелевої фізики, що були надруковані в Англії на зламі сторіччя, хоча один з них – передрук праці німця Йоганна Магіра, *Physiologiae peripateticae libri sex*³⁴, соковитий текст у стилі підручника, – згодом у XVII сторіччі читав у Кембріджі молодий Ісаак Ньютон. Але звісно, латинські книги на усі наукові теми друкувалися за кордоном – латиномовний читач, на відміну від одномовного англійця чи англійки, не обмежувався лише тим, що друкували в Англії.

Одна з власних праць Гарріота ввійшла в цей міжнародний світ латиномовної науки через переклад. Його *Briefe and True Report of the New Found Land of Virginia*

³⁰ **КАЮС, Джон** (Caius (Kees, Keys, Kay, Kaye), John, 1510-1573) – англійський гуманіст і лікар, доктор медицини. З 1559 р. по 1573 р. очолював Кембриджський коледж Гонвілла і Каюса, будучи одним із його фундаторів. Найвідомішими творами Каюса є надрукований у 1552 році латиномовний медичний трактат, в якому вперше описано епідемії, та книга про англійських собак *English Dogges* (1570).

³¹ **МАФФЕТ, Томас** (Muffet, Thomas, 1553-1604) – англійський священник, ентомолог і поет, автор відомого наукового твору *Theatrum Insectorum* (1634; tr. 1658).

³² **ЛЪОБЕЛЬ, Матьє де** (Matthias de L'Obel (Lobel, Matthaeus Lobelius), 1538-1616) – французький лікар і ботанік, чий трактат *Stirpium adversaria nova* (1570); написаний у співавторстві з П'єром Пена (Pierre Pena), став віховим явищем у тогочасній ботаніці.

³³ **БОДЕРОН, Бріс** (Bauderon, Brice, 1540-1623). *Pharmacopoea...* (Rouen, 1627); Latin: *Pharmacopoea : Cui adiecta sunt paraphrasis et miscendorum medicamentorum modus* (Londini: Typis Edvardi Griffini, sumptibus Richardi Whitakeri, apud quem prostant sub insignibus regalibus in Coemeterio D.Pauli, 1639).

³⁴ **МАГІР, Йоганн** (Magirus, Johannes, 1537-1614) – німецький фізик і теолог, автор трактату *Physiologiae peripateticae libri sex* (Frankfurt, W Ritter for C.Neben, 1605; Francofurti, 1616).

(«Короткий і правдивий звіт про Новознайдену землю Вірджинії») 1588 року було перекладено на латину як *Admiranda narratio* («Захопливий опис») і надруковано на континенті 1590 року. Хоча сьогодні це може здатись дивним, перекладання на латину праць, написаних національними мовами, було явищем поширеним і тривало ще й у ХІХ сторіччі. Англійські тексти, що перекладалися латиною, були переважно теологічного змісту, як деякі з творів єпископа Джуела³⁵ і Джона Рейнолдса³⁶. Наступна категорія – історія та географія. Спідів *Theatre of the Empire of Great Britain* («Театр імперії Великої Британії», Лондон 1610)³⁷ було перекладено латиною через рік, тоді як *De republica anglorum* сера Томаса Сміта³⁸ – працю, написану англійською незважаючи на латинський заголовок, що

³⁵ ДЖУЕЛ, Джон (Jewel, John, 1522-1571). Латиномовний варіант його теологічного твору *Apologia ecclesiae Anglicanae* вийшов друком у 1562 році.

³⁶ РЕЙНОЛДС, Джон (Rainolds (or Reynolds), John, 1549-1607) – англійський богослов, пуританський проповідник. У 1572-73 роках він почав викладати грецьку словесність в Оксфордському університеті, і одразу ж його лекції, присвячені «Риториці» Аристотеля, зробили його відомим. Будучи найбільш яскравим представником пуританської партії, він мав велику підтримку від короля Якова І. Саме Рейнолдс у 1604 році ініціював підготовку нового перекладу Біблії, який згодом одержав назву Версії короля Якова (1611). Він також брав безпосередню участь у тлумаченні й перекладі книг пророків Старого Заповіту для цього видання. Він був зятим противником театру. На латинську мову перекладалися його Оксфордські лекції з «Риторики» Аристотеля та спрямований проти театральних вистав полемічний твір *The Overthrow of Stage Plays* (1599).

³⁷ СПІД, Джон (Speed, John, 1552-1629) – англійський історик і картограф, член Товариства антикварів. Його *Theatre of the Empire of Great Britaine* (1610) – це серія із п'ятидесятичотирьох карт різних частин Англії. Кожна із цих карт супроводжувалася відповідними описами. Він прославився також своєю історіографічною працею «Історія Великої Британії від завоювання римлянами до короля Джеймса» (*History of Great Britaine under the Conquests of the Romans . . . to . . . King James*, 1611).

³⁸ DE REPUBLICA ANGLORVM / *The maner of governement or / policie of the Realme of Englande, / compiled by the honorable / man Thomas Smyth, Doctor of the / civil lawes, Knight, and Principall / Secretarie vnto the two most worthie / Princes, King Edwarde the sixt, / and Queene Elizabeth. // Seene and allowed. // AT LONDON, / Printed by Henrie Midleton / for Gregorie Seton. // Anno Domini / 1583.*

СМІТ, Томас (Smith, Thomas, 1524-1581) – відомий знавець античної спадщини, професор цивільного права і віце-канцлер Кембриджського університету. Його твір *De republica Anglorum* тільки з 1583 р. по 1640 р. перевидавався 11 разів.

розглядала у простий спосіб закони, правління, людей, звичаї, історію та географію Англії, – переклав латиною Джон Будден (Budden), професор права Оксфордського університету і надрукував у Лондоні 1610 року³⁹. Ця праця кілька разів виходила на континенті. Саме такі праці, я вважаю, є хорошим доказом існування латиномовних читачів, «загальнолатинського» читача. Вони писані не надто ученою мовою, але, як сьогодні «відмінно» з французької не означає, що студент досяг найвищого рівня знань, а тільки те, що він здатний читати цією мовою газети, романи, книжки та статті, так й інтенсивний курс латини у школах ренесансної Англії готував читача, здатного при бажанні читати латиною. Видання Сміта та інші популярні путівники по різних європейських та східних країнах творять серію тепер звану як «Little Republics». Вони є популярним введенням для загального читача в історію та культуру близько п'ятдесяти різних країн. Такі видання XVII сторіччя є еквівалентом сучасної кишенькової транспортабельної книги в м'якій обкладинці. Це тип видань невеличкого формату, однак легкий і простий для читання, та й відносно дешевий.

Латиномовний загальний читач у європейських країнах складав аудиторію, на яку були спрямовані латинські переклади з національних мов. У галузі художньої літератури, до англійських поетів, яким довелось бути перекладеними хоча б частково на латину, відносилися Едмунд Спенсер, Джеффри Чосер та Джон Мільтон. Назагал у європейській літературі сотні відомих письменників національних мов перекладалися латинською, – серед них Макіавеллі, Тассо, Данте, Вольтер, Кастільйоне, Гете, Камоенс, Фруассар та інші.

У працях лорда Бекона латинська та англійська мови плідно співіснували. Перше англійське видання *The*

³⁹ *De Republica et Administratione Anglorum [...], Nunc primum Ionnis Buddeni [...] de sermone Anglicano in Latinum conversi. Londini [London], pro Officina Nortoniana., [c. 1610].* Це перше видання латиномовного перекладу, який згодом ще кілька раз перевидавався у Лейдені.

Advancement of Learning 1605 року було відкориговане та розширене латинською як *De augmentis scientiarum* 1623 року; більшість робіт Бекона існували і в латинському, і в англійському варіантах від самого початку, незалежно від того, якою мовою були написані в оригіналі. Деякі ж філософські праці так і залишились на латині до цього часу – варто відзначити серед них *Theoria analytica* Еверарда Дігбі, велику працю, що датується 1579 роком. Цей важкий і дуже довгий твір поєднує матеріал з перипатетичних, неоплатонічних та містичних традицій. Це перша серйозна праця у британській філософії з часів Реформації, яка досі чекає на тлумачення⁴⁰. Далі треба згадати Ніколаса Гілла, англійського атоміста. Його епікурейська *Philosophia* була вперше надрукована в Парижі 1601 року. У ній знайдемо понад 500 афоризмів та роздумів про Бога як джерело енергії та творчої сили. Гілл обстоює думку, що час і простір є безмежними та однорідними і що матерія складається з атомів у формі правильних часток, які у різних поєднаннях спричиняють різницю у густоті, пористості, гладкості чи шорсткості інших тіл. Гілл знайомий з працями Коперніка та Вільяма Гілберта⁴¹, він теж розглядає такі явища, як світло і тяжіння⁴². Натанаел Карпентер – ще один не дуже відомий британський філософ латиномовної традиції. Його *Philosophia libera* мала кілька англійських та

⁴⁰ ДІГБІ, Еверард (Digby, Everard, 1576-1606) – випускник Кембриджського коледжу Св. Джона, який прославився своєю риторичною майстерністю і логікою. Його найвідоміша праця *Theoria analytica, viam ad monarchiam scientiarum demonstrans* була опублікована у 1579 році.

⁴¹ ГІЛБЕРТ, Вільям (Gilbert, William, 1544-1603) – англійський фізик, придворний лікар королеви Єлизавети I. Він був основоположником науки про електрику і магнетизм. Його головна праця “*De Magnete*” (“Про магніт”), що вийшла друком у 1600 році, одразу ж і надовго стала найбільш популярною книгою про електромагнітні явища.

⁴² ГІЛЛ, Ніколас (Hill, Nicholas, 14..?-1559?) – англійський атоміст. Першим із вчених Нового часу почав активно розвивати вчення Демокрита про те, що матерія складається з атомів у формі правильних часток, які у різних поєднаннях спричиняють різницю у густоті, пористості, гладкості чи шорсткості інших тіл. Найвідомішою роботою є *Philosophia Epicurea, Democritiana, Theophrastica proposita simpliciter, non edocta*.

континентальних видань у XVII сторіччі⁴³. Це антиарістотелівська у своїй основі праця, котра закликає до вільних досліджень в сфері точних наук. Є також інші праці 1620-х років, що з'явилися якраз після смерті Гарріота, – трактат лорда Герберта з Чербері про правду⁴⁴, та досить технічна за своїм характером і, наскільки мені відомо, невивчена і маловідома праця такого собі Вільяма Пембла *De origine formarum* (1629)⁴⁵.

Як ще міг світ Гарріота перетнутись зі світом латинської культури? Будучи студентом Оксфорду, він безперечно мав можливість бачити латиномовну виставу. Статути багатьох коледжів, заснованих у XVI сторіччі, передбачали щорічну постановку студентами п'єси на латині, частково для розваги у дні, коли подорож додому на канікули була непростою, а частково – як прийнятний метод популяризації латинських творів та вправління пам'яті, поетичної декламації й латинської вимови. Таким чином, протягом XVI сторіччя на сценах коледжів регулярно

⁴³ **КАРПЕНТЕР, Натанаел** (Carpenter, Nathanael, 1589-1628?) – відомий британський філософ. Найвидатнішою його працею є видана у 1622 році *Philosophia libera*, що відома своїм антиарістотелівським пафосом та закликами до вільного розвитку точних наук.

⁴⁴ **ГЕРБЕРТ, Едвард, 1-й барон Чербері** (Edward Herbert of Cherbury, 1583-1648), старший брат поета Джорджа Герберта. Був найманцем, британським послом у Парижі. Після повернення до Лондона отримав титул барона Чербері. Писав історичні, літературні та філософські твори. Найвидатнішою працею є трактат *De Veritate, Prout distinguitur a Revelatione, a Verisimili, a Possibili, et a Falso* (1633), вперше опублікований у Парижі в 1624 році та декілька разів перевиданий. До латиномовних робіт належать також: *De Causis Errorum* (London, 1645), *Religio Laici* та *Appendix ad Sacerdotes* (1645), *Expeditio in ream Insulam* (1656), *De Religione Gentilium Errorumque apud Eos Causis* (1663). Його англійські твори вийшли друком набагато пізніше: *The Life of Edward Lord Herbert of Cherbury, Written by Himself* (1764); *A Dialogue between a Tutor and his Pupil* (1768).

⁴⁵ **ПЕМБЛ, Вільям** (Pemble, William, 1591-1623) – англійській теолог. Писав англійською та латиною. Його перу також належать: *Vindiciae fidei* (1625), *Vindiciae gratiae* (1627), *Salomons Recantation and Repentance* (1627), *An Introduction to the Worthy Receiving the Sacrament* (1628), *De sensibus internis* (1629), *A Short and Sweet Exposition upon the First Nine Chapters of Zachary* (1629), *A Summe of Morall Philosophy* (1630), *A Briefe Introduction to Geography* (1630), *Tractatus de providentia Dei* (1631), *The Period of the Persian Monarchie* (1631).

ставилися п'єси Теренція, Плавта та Сенеки. На додачу до цих, декани та студенти теж писали п'єси. В Оксфорді, приміром, на початку 1580-х років у коледжі Церкви Христової була поставлена драма Річарда Едеса (Edes) про смерть Цезаря *Caesar Interfectus* (на сьогодні, на жаль, втрачена), так само, як і *Bellum Grammaticale* Леонарда Гуттена (Hutten) – не дуже захоплива п'єса про боротьбу між іменниками та іншими частинами мови. До нас дійшло кілька десятків оригінальних латинських п'єс з елизаветинської та яковитської епох – похмурі трагедії помсти, такі як *Roxana* Алабастера⁴⁶, що, як казали, довела одного з глядачів до божевілля. Були також орієнтальні п'єси, зокрема *Tomumbeius*⁴⁷. Було кілька римських п'єс, зокрема *Нерон* Матью Гвінна⁴⁸, що вперше побачила світ у 1603 р., – розлога драматизація правління цього імператора. Гвінн у багатьох аспектах є хорошим прикладом інтелектуала з широким колом зацікавлень, оскільки він писав про музику і медицину Парацельса, складав вірші й допомагав Фулку Гревілла видати пасторальний роман Філіпа Сіднея «Аркадія»⁴⁹. Були ще п'єси-хроніки, такі як

⁴⁶ **АЛАБАСТЕР, Вільям** (Alabaster, William, або ж Alablaster, 1567-1640) – англійський літератор та релігійний діяч, перу якого належать *Roxana* (поставлена у 1592, надрукована 1632), *Apparatus in Revelationem Jesu Christi* (Антверпен, 1607), низка теологічних трактатів, включаючи *De bestia Apocalypsis* (Дельфт, 1621) та *Ecce sponsus venit* (1633), а також *Lexicon Pentaglotton* (1637) і декілька метафізичних релігійних поезій, що не були опубліковані за його життя.

⁴⁷ Латиномовна орієнтальна п'єса *Tomumbeius sive Sultanici in Aegypto Inperii Eversio* належить перу англійського літератора **Джорджа СЕЛТЕРНА** (Salterne, George, 1568-1603).

⁴⁸ **ГВІНН, Матью** (Gwynne, Matthew, 1558? - 1627) – англійський інтелектуал, поет, письменник, вчений. Його перу належать римська трагедія „*Нерон*” (*Nero*), що вперше вийшла друком у 1603, та мала ще два перевидання – 1603 та 1639 р.р., п'єса *Vertumnus* (1605), поема *Tres Sibyllae* (1607), цілий ряд віршів та декілька італійських сонетів, а також посібник з алхімії *In assertorem chymiae* (1611). Гвінн також допомагав своєму другу Джону Флоріо перекладати Монтеня.

⁴⁹ У 1590 році Матью Гвінн та Фулк Гревілл спільними зусиллями відредагували пасторальний роман сера Філіпа Сіднея *New Arcadia*, який був надрукований у Лондоні видавцем Вільямом Понсонбі під назвою *The Countesse of Pembroke's Arcadia*.

Richardus Tertius, про життя Річарда III, написана в 1579 році Томасом Леггом, віце-канцлером Кембриджського університету⁵⁰. Були трагедії на класичні теми – наприклад, *Дідона*, *Мелеагр* та *Ulyss Redux* Вільяма Гейджера, одного з найуспішніших драматургів⁵¹, чиї п'єси були серед перших творів, надрукованих у новоствореній Оксфордській друкарні Джозефа Барнса⁵². Було також чимало дотепних розважальних комедій доброї слави, часто з досить складними сюжетами. Вистави п'єс були подіями у житті університету. Їх ставили у великих залах коледжів або у каплицях. Популярним місцем вистав була каплиця Королівського коледжу в Оксфорді, так само й велика зала у коледжі Церкви Христової. Постановка вистави була одним із способів попису для університету. За час свого правління королева Єлизавета двічі відвідала Оксфорд і одного разу – Кембридж, щоразу її розважали кількома видовищними п'єсами. Яків I з дружиною та дітьми теж був відданим прихильником університетської драми. Не були винятками й канцлери університетів та інші аристократи і високоповажні

⁵⁰ Трилогія *Richardus Tertius*, про життя Річарда III, написана Томасом Леггом, віце-канцлером Кембриджського університету і вперше поставлена у 1579 році, була першою тюдорівською адаптацією матеріалу, запозиченого з історичної хроніки. Вона стала яскравим прикладом, який наочно показав, що захоплюючі історичні сюжети можна вдало перекладати мовою сцени. Хоч цю п'єсу так і не було надруковано аж до XIX сторіччя, вона була доволі впливовою та популярною, і широко циркулювала у рукописах. Є підстави вважати, що вона була відома В.Шекспіру та використовувалася ним при написанні його „Річарда III”. Трилогію наслідували та пародіювали принаймні двоє відомих університетських авторів Вільям Гейджер (William Gager) та Роберт Бертон (Robert Burton). „Нерон” Матью Гвінна був єдиною історичною п'єсою, що була здатна конкурувати з „Річардом III” Легга за масштабністю та амбіційністю.

⁵¹ **ГЕЙДЖЕР. Вільям** (Gager, William, 1580-1619) – англійський письменник. Його перу належать трагедії на класичні теми *Dido* (1583), *Meleager* (1592), *Ulysses Redux* (1591/2). Гейджер редагував Оксфордську антологію 1587 року, присвячену пам'яті сира Філіпа Сіднея (1554-1586), *Exsequiae Illustrissimi Equitis, D. Philippi Sidnaei, Gratissimae Memoriae ac Nomini Impensae*.

⁵² У 1585 році граф Лейсестер (The Earl of Leicester) – на той час канцлер Оксфордського університету – придбав для університету новий друкарський прес. Тоді ж Джозефа Барнса було призначено на посаду університетського друкаря (University Printer), яку він займав до самої смерті (близько 1617 р.).

гості. Ці вистави є очевидним аналогом тогочасного публічного театру, хоча й ставили їх у приміщенні увечері, а не під відкритим небом, як у театрі «Глобус». Костюми були вишуканими, будівництво сцени, вибирання вітражів з вікон коледжу у разі пошкодження і т. ін. вимагало багато столярних робіт та чималих витрат. У сценах з випивкою деколи використовували справжнє вино, що, безумовно, приваблювало акторів. Голінshed зазначає, що у сценах полювання в *Дідоні* Вільяма Гейджера, поставленій у Церкві Христовій 1583 року, були використані справжні зграї хортів. Тож для всіх, хто бачив ці вистави, вони були в пам'ятку. Вхід був вільним для всіх – студентів, деканів, міських жителів і жительок, хоча останні, можливо, й не розуміли мови. Не всі ці п'єси друкувалися, але значна частина була надрукована. Критичні передмови до них є важливими документами в історії англійської драматургічної критики, хоча вони й рідко розглядалися під цим кутом зору.

Не знаю, чи Гарріот особливо цікавився поезією. За його життя було видано чимало латинської поезії, – скажімо, близько 400 чи 500 книг лише в Англії. Видань на континенті було, безперечно, набагато більше. Певним чином ця поезія виконувала деякі з функцій сьогоденної газети, іншими словами, вона інформувала про події дня та підсумовувала їх. Погляди авторів представляли офіційну версію того, що відбувалось у світі. Латинська поезія того часу переважно була офіційною та громадською за змістом – не особисто-приватною. На диво, бурхливої любовної лірики, написаної англійцями на латині, було небагато, але Гарріот міг читати латинські вірші про багато подій, що мали загальногромадський інтерес. Університети друкували збірки віршів, що їх провідні почесні члени присвячували подіям національної ваги. Смерть сера Філіпа Сіднея, наприклад, викликала появу епітафій в обох університетах⁵³.

⁵³ Див. вище згадану антологію, видану В.Гейджером 1587 року: *Exsequiae Illustrissimi Equitis, D. Philippi Sidnaei, Gratissimae Memoriae ac Nomini Impensae*. За присвятою Вільяма Гейджера графу Лейсестеру слідують більш

Справді, коли помирала якась поважна особа, до стін коледжу та церковних дверей пришпилювали латинські вірші, клали їх на нагробок чи труну. Пізніше їх збирали і спільними зусиллями видавали книгою. Народження, одруження, щасливе повернення з подорожі осіб королівської крові чи аристократів теж відзначали подібним чином у ті часи. Маємо латинські вірші, присвячені таким особам чи подіям, як сер Френсіс Дрейк, поразка Армади, змови Перрі та Бабінгтона проти королеви Єлизавети і т. ін. Природно, що у всіх цих віршах представлена офіційно схвалена версія подій. Ще однією національною подією, що викликала несподівано велику кількість латинських віршів,

ніж сотня поезій, включаючи епітафії, класичні елегії, епіграми, пасторальні еклоги та „конкретні” вірші (shape poems). Участь в упорядкуванні антології брав 41 автор, серед яких були Вільям Кемден (William Camden), Джордж Карлтон (George Carleton), Томас Купер (Thomas Cooper), Річард Ідс (Richard Eedes), Вільям Кейджер (William Gager), Матью Гвінн (Matthew Gwynne), Лоренс Хамфрі (Laurence Humphrey), Річард Лейтвер (Richard Lateware), Френсіс Мейсон (Francis Mason) та Томас Торнотон (Thomas Thornton).

В Оксфорді під редакцією Джона Лойда (Lloyd (Lhuid), John) було видано збірку *Peplvs. Illvstrissimi Viri D. Philippi Sidnaei Svpremis Honoribvs Dicitvs* (1587), що являла собою зібрання сімдесяти двох поем, написаних латиною членами Нью Коледжу на честь Сіднея та присвячених Генрі Герберту, графу Пембруку (Henry Herbert, Count of Pembroke). До складу двадцяти дев'яти авторів цієї збірки входили, зокрема, Томас Бастард (Thomas Bastard), Річард Деніел (Richard Daniel), Метью Девід (Matthew David), Джон Гіффорд (John Gifford), Джон Хант (John Hunt), Джон Хоскінс (John Hoskins), Джон Ллойд (John Lloyd), Генрі Мартін (Henry Martin), Джон Оуен (John Owen), Роджер Рейвенкрофт (Roger Ravenscroft) та Вільям Уотсон (William Watson).

У Кембриджському університеті 1587 року під редакцією Александра Невіла (Neville, Alexander) вийшла меморіальна збірка *Academiae Cantabrigiensis Lachrymae Tvmvlo Nobilissimi Equitis, D. Philippi Sidnej Sacratae per Alexandrum Nevillum*. Видання включало 124 посмертні елегії на адресу Ф.Сіднея, що належали перу шістдесят восьми авторів, серед яких Томас Бінг (Thomas Bing), Едвард Чепмен (Edward Charman), Джайлз Флетчер ст. (Giles Fletcher the Elder), Гебріел Харві (Gabriel Harvey), Томас Холланд (Thomas Holland), Яків VI Шотландський, сер Роберт Нонтон (Sir Robert Naunton), Александр Невіл, Вільям Темпл (William Temple), та автор із псевдонімом „R.S.”, за яким, можливо, приховувався невідомий редактор *The Phoenix Nest* – поетичної антології 1593 року. До складу збірки ввійшли здебільшого латиномовні поезії, проте були в ній і декілька віршів, написані англійською, грецькою та давньоєврейською мовами. Усі вони присвячувались графові Лейсестеру, який доводився Ф.Сіднею дядею.

була Порохова змова⁵⁴. Вона зачепила струну. Невдовзі після цієї події близько десятка поетів надрукували присвячені їй томики віршів, що продовжували друкуватись аж до XVIII сторіччя. Одним із тих, хто складав вірші на цю тему, був Джон Мільтон.

Латинська культура мала, звичайно, прихильників при дворі у буквальному сенсі. Королева Єлизавета отримала хорошу освіту з латини, тож мала усі підстави називатися вченою. Вона цікавилась латинською культурою⁵⁵. Її міністри теж були освіченими людьми. Лорд Берлі більшу частину свого життя був канцлером Кембриджського університету і часом складав латинські вірші – наприклад, на честь візиту королеви Єлизавети до його маєтку в Теобалдсі. Латинський секретар королеви, Джон Вулі (Woolley), теж віршував і переклав Секста Емпірика з грецької на латину.

Король Яків I також був ученим і поетом. Він писав про демонологію та тютюн. Його твори було перекладені латиною і видані в Лондоні у 1619 році. Яків написав поему про битву під Лепанто, яка теж з'явилася у Лондоні латинським віршем. Інші аристократи, такі як графи Лестер та Ессекс, сер Френсіс Волсінгем і, звичайно, граф Нортумберлендський – покровитель Гарріота у другій половині його життя, – як бачиться, з великою симпатією ставилися до культивування латини. Почасти вони потребували інтелектуалів для протистояння вченим з континенту, які критикували королеву Єлизавету та

⁵⁴ Викрита 5 листопада 1605 року.

⁵⁵ Королева Єлизавета мала репутацію високоосвіченої дами. Ще будучи принцесою, вона готувала себе до управління країною і щодня по три години присвячувала вивченню історії. Її заняття включали також уроки астрономії, математики, логіки, філософії, архітектури, поезії. Вона добре знала латинську і грецьку мови, вільно розмовляла французькою, іспанською та італійською. Ставши королевою, Єлизавета використовувала кожен можливість, щоб поговорити з іноземними послами їхньою рідною мовою. Вона багато читала. Разом зі своїм наставником, видатним педагогом Роджером Ешемом, вона перечитала усі праці Цицерона, Лівія, а також давньогрецькі трагедії та численні релігійні трактати.

Англiканську церкву. Тож нерiдко професори-богослови обох англiйських унiверситетiв одержували завдання вступити у суперечку з континентальними опонентами, що трапилось, примiром, коли Едмунд Кампiон опублiкував свої нападкi на державну церкву у 1580-х роках. Таким чином, королiвський двiр i маєтки вельмож були одним iз центрiв латинiзованої культури. У цьому середовищі вона стала доступною принаймнi для жiнок з вищих класiв. Матю Паркер у 1570 р. писав, що Англія сповнена благочестивих пань, якi читають псалми на латинi; ледi Джейн Грей⁵⁶, як бачиться, добре знала латину i греку, а її прихильники додавали до списку ще знання гебрeйської та основних європейських мов. Сер Антонi Кук, колишнiй репетитор Едварда VI, мав п'ятеро освiчених дочок, кожна з яких залишила по собі слiд в iсторiї. Ледi Анна Бекон, мати лорда Бекона, переклала з латини на англiйську *Apologia ecclesiae anglicanae* єпископа Джуела (Jewel) – класичний твiр на захист Англiканської церкви. Ще одним центром латинiзованої культури були, звiсно, унiверситети – звiдти вийшли бiльшiсть латиномовних авторiв. Третiм центром були школи, вчителi та керiвники яких писали латиною. Тут деякi дiвчата теж мали можливiсть долучитися до переважно чоловiчого свiту латинської ученостi, оскiльки, вочевидь, їхнi батьки – шкiльнi вчителi – учили їх латини приватно. Саме так, здогадуюсь, здобула освiту Батшуа Реджинальд. 16-рiчна дiвчина, вiдома як донька директора лондонської школи Генрі Реджинальда, видала у 1616 році збiрку вiршiв пiд назвою *Musa virginea*, що мiстила її латиномовнi, грекомовнi та франкомовнi поезiї⁵⁷. Все це – жiнки, якi

⁵⁶ **ГРЕЙ, Джейн** (Grey, Jane, 1537–1554) – королева Англії з 10 по 19 липня 1553 р., вiдома як «королева на дев'ять днiв». За наказом Марії Тодор вона була страчена 12 лютого 1554. Ледi Джейн Грей з дитинства вражала сучасникiв своїми блискучими успiхами у навчаннi. Вже у шестирiчному вiцi дiвчинка вивчила латинську, грецьку, iталійську, iспанську та французьку мови. Декiлька рокiв потому вона оволодiла ще й давньоеврейською, давньовавiлонською та арабською мовами.

⁵⁷ **Батшуа Реджинальд Мейкiн** (Bathsua Reginald Makin, 1600-1675?) – дочка директора однiєї з лондонських шкiл Генрі Реджинальда. Вона вiльно володiла

залишили очевидний доказ своєї освіти; схоже, були й інші читачки, котрі пам'яті по собі не залишили.

Ця латинізована культура дотривала в Англії до XVIII сторіччя. Я не маю точних даних, але підозрюю, що коли перед 1640 роком кожна десята книга виходила латинською мовою, то ця цифра значно змаліла після 1650 року. З іншого боку, якщо загальна кількість виданих книг зростає, то кількість латинських книг, можливо, в абсолютній величині і не дуже менша. Недавно я переглянув Вінгів (Wing) каталог книг, виданих з 1641 по 1700 рр. Я продивився літеру А, шукаючи книг на латині, і виявив 250 латиномовних назв супроти 3500 англійських – що становить ледь більше 7 відсотків. Зрозуміло, що там було багато авторів та творів, про які я ніколи не чув, але деякі з них виглядали цікавими та навіть вартими досліджень. У межах літер А- Z напевно нарахуємо кілька тисяч книг, огляд яких буде доказом живої культури. І то в часи занепаду цієї культури. За часів же молодості Гарріота, вона, однак, ще розцвітала. І якби йому хотілося бути свідком повної слави її розквіту, то годі було вибрати кращу дату народження, аніж 1560 рік.

ТОМАС ГАРРІОТ (Thomas Harriot, чи Harriott, 1560-1621) – випускник Оксфордського університету, алгебрист і астроном, етнограф і перекладач, винахідник знаків < та > (у дещо іншому вигляді). Саме він навчав Сера Волтера Релі та його капітанів навігації. У 1585 році Гарріот відправився до Вірджинії та вперше описав її. Він став першим англійським мандрівником, що записав індіанську мову, уклавши під час подорожі фонетичну абетку та словник індіанської мови Алгонкін (Algonkin). Його трактат *A briefe*

принаймні сімома мовами: англійською, латинською, грецькою, французькою, іспанською, німецькою та сірійською. Перш ніж вийти заміж за Річарда Мейкіна, Батшуа (Батшуа – варіація біблійного імені Bathsheba-Батшеба-Вірсавія), викладала іноземні мови у школі батька. Під його пильним наглядом у шістнадцятирічному віці вона опублікувала свою першу книжку *Musa Virginea*. Ця збірка містила поезії та панегірики, присвячені різним членам королівської родини, написані грецькою, латинською, давньоєврейською та французькою мовами.

and true report of the new found land of Virginia of 1588 був однією з найперших спроб опису будь-якої з частин Північної Америки.

Томас Гарріот був близьким другом Генрі Персі, дев'ятого графа Нортумберленда (Henry Percy, ninth Earl of Northumberland, 1564-1632) – відомого покровителя вчених на прізвисько „Лорд-Чарівник” ('Wizard Earl'). З 1598 року Гарріот жив у садибі графа, де за допомогою телескопу проводив астрономічні спостереження. Він виявив супутники Юпітера та вирахував їхні періоди. У 1601 році (тобто, за двадцять років до Снеліуса) він відкрив закон синусів.

Чимало наукових праць Гарріота так і залишилися у рукописах і зберігаються сьогодні у фондах Британської бібліотеки.

З англійської переклала Жанна Рогальська.

Біннс Джеймс. Гарріот та латиномовна культура його часу